

ՀՏԴ՝ 93.94

DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-31

ՏԱՅՔԸ XI-XV դդ. (ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)¹

*Արկաղի Ա. Ակոպով
Արմեն Ս. Հայրապետյան*

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. 1001 թ. Դավիթ Կյուրապաղատի մահից հետո սկսվեց նրա ժառանգության համար պայքարը: Տայքն անցավ Բյուզանդական կայսրությանը, որի կայսր Վասիլ Բ-ն երկրամասը ժամանակավորապես հանձնեց Վրաստանին, սակայն 1022 թ. հաստատեց իր գերիշխանությունը: Հետագա շրջանում Տայքը ենթարկվեց սելջուկ-թուրքական ասպատակությունների: Զաքարյանների օրոք երկրամասն ազատագրվեց սելջուկ-թուրքական լծից և հայտնվեց Վրաստանի կազմում: XIII դ. Տայքն ընդգրկվեց Սամցխեի իշխանության կազմի մեջ, որը երկարատև գոյաբանական պայքարի մեջ մտավ մոնղոլների, ապա թուրքմենական ցեղերի դեմ: Մեթոդներ և նյութեր. Աշխատանքում կիրառվել են պատմահամեմատական, ինչպես նաև սկզբնաղբյուրների համադրության և վերլուծության մեթոդները: Վերլուծություն. Աշխատանքում վերլուծվում է հարևանների կողմից Տայքի իշխանության կլանման գործընթացը, ներկայացված են Տայքի դերը X-XV դդ. աշխարհաքաղաքական գործընթացներում և ինքնության պահպանման համար պայքարի ձախողման հետևանքով տայեցիների հայրենագրկման դրսևորումները: Արդյունքներ. Ուսումնասիրության մեջ հստակեցվել է Դավիթ Կյուրապաղատի ժառանգության բաժանման գործում վրաց-բյուզանդական իմպլեմենտարիզմը, վերլուծվել են այդ գործընթացում Հայաստանի պատմության պատճառները: Ամփոփվել է Տայքի հայության մի մասի հայրենագրկման և ապագայնացման հետևանքով ձևավորված

¹ The work was supported by the Science Committee of Republic of Armenia, in the frames of the research project № 21T-2A292.

նոր իրականությունը: *Հեղինակների ներդրումը*. Հոդվածը գրվել է հեղինակների համատեղ ջանքերով:

Բանալի բառեր՝ *Տայք, Դավիթ Կյուրապատյան, Վրաստան, Բյուզանդիա, Բագրատ Գ, քաղկեդոնականություն, Սամցխեի իշխանություն:*

Ինչպես հղել՝ Ակոպով Ա., Հայրապետյան Ա. *Տայքը XI-XV դդ. (պատմական ակնարկ)*, // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2024: Հ. 1(27): 31- 41 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-31

TAYK IN THE XI-XIV CENTURIES (HISTORICAL REVIEW)

Arkadi A. Akopov

Armen S. Hayrapetyan

Shirak Center for Armenological Studies NAS, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: In 1001 after the death of David Kuropalates, the struggle for his inheritance began. Tayk passed into the Byzantine Empire, whose emperor Basil II temporarily ceded the territory to Georgia, but in 1022 established his rule. Later, Tayk was subjected to raids by the Seljuk Turks. During the reign of the Zakaryans, the region was liberated from the Seljuk-Turkish yoke and became part of Georgia. In the XIII century Tayk was included in the Principality of Samtskhe, which engaged in a long ontological struggle against the Mongols and then Turkmen tribes.

Methods and Materials: The work uses historical-comparative as well as primary source methods and methods of analysis. **Analysis:** The paper analyzes the process of Tayk absorption by neighbours, presents the role of Tayk in the geopolitical processes of the 10th-15th centuries and manifestations of dispatiation resulting from failures in the struggle to preserve Tayk identity.

Results: The study reveals Georgian-Byzantine implementationism in the section of David Kurapatat's heritage and analyzes the reasons for Armenia's passivity in this process. The new reality formed as a result of denationalisation of a part of Tayk Armenians is summarised. **Authors' contribution:** The article was written through the joint efforts of the authors.

Key words: *Tayk, Davit Kuropalates, Georgia, Byzantium, Bagrat III, Chalcedonism, Principality of Samtskhe.*

Citation: Akopov A., Hayrapetyan A. *Tayk in the XI-XIV centuries (historical review)*. // “Scientific Works” of SCAS NAS RA. Gyumri, 2024. V. 1(27). 31- 41pp.

DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-31

ТАЙК В XI-XIV ВВ. (ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР)

Аркадий А. Акопов

Армен С. Айрапетян

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН, Гюмри, РА

Аннотация

Введение: 1001 г. после смерти Давида Кюрапагата началась борьба за его наследие. Тайк перешел в состав Византийской империи, император которой Василий II временно передал

территорию Грузии, но в 1022 г. установил свое господство. Позже Тайк подвергался набегам турок-сельджуков. Во времена правления Закарян регион был освобожден от сельджукско-турецкого ига и вошел в состав Грузии. XIII веке Тайк был включен в состав княжества Самцхе, вступившего в длительную онтологическую борьбу против монголов, а затем и туркменских племен. Методы и материалы: В работе использованы историко-сравнительный, а также первоисточниковый методы и методы анализа. Анализ: В статье анализируется процесс поглощения Тайка соседями, представлена роль Тайка в геополитических процессах X-XV веков и проявления диспатриации, возникшие в результате неудач в борьбе за сохранение идентичности Тайка. Результаты: В исследовании выявлен грузино-византийский имплементационизм в разделе наследия Давида Курапалата, проанализированы причины пассивности Армении в этом процессе. Обобщена новая реальность, сформировавшаяся в результате денационализации части армян Тайка. Вклад авторов: Статья написана совместными усилиями авторов.

Ключевые слова: *Тайк, Давид Курапалат, Грузия, Византия, Баграт III, халкидонство, княжество Самцхе.*

Как цитировать: Акопов А., Айрапетян А. *Тайк в XI-XIV вв. (исторический обзор).* //

“Научные труды” ШЦАИ НАН РА. Гюмри, 2024. Т. 1(27). 31- 41сс.

DOI: 10.52971/18294316-2024.27.1-31

ՆԱԽԱԲԱՆ. X դ. երկրորդ կեսին Մեծ Հայքի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան շրջաններում մեծ վերելք ապրեց Բագրատունյաց Տայքի իշխանությունը: Վերջինիս Դավիթ Կյուրապաղատ իշխանը, օգտվելով հայ-վրաց-բյուզանդական հակասություններից, ստեղծեց հզոր մի պետություն, որն ընդգրկեց ոչ միայն բուն Տայքը, այլև որոշ տարածքներ հարևան Բարձր Հայք, Այրարատ և Գուգարք նահանգներից: Լինելով անժառանգ՝ կյանքի վերջին տարիներին Դավիթն իր պետությունը կտակեց Բյուզանդական կայսրությանը: «Կյուրապաղատն Դավիթ անժառանգ գոլով,- գրում է Վարդան Արևելցին,- տայ անդարձագրով զհայրենիսն իւր ի Վասիլն, զՈւխթիսն, զՆամրվուանն, և զքաղաքն Ապահունեաց զՄանծկերտ, և զամենայն ինչս» [9, էջ 93]: Հ. Բարթիկյանի կարծիքով՝ հենց այս գործարքն էլ պատճառ դարձավ նրա վաղաժամ մահվան [3, էջեր 81-92]:

Տայքը XI-XII դարերում

Ստեփանոս Տարոնեցու վկայությամբ՝ Դավիթ Կյուրապաղատը մահացել է հայտնի 449 թ. Զատիկին՝ 1001 թ. մարտի 31-ին: Ըստ Արիստակես Լաստիվերցու և Մատթեոս Ուռնայեցու՝ վրաց Բլարիոն արքեպիսկոպոսը [Ուռնայեցի, էջ 38], մահաթույն խառնելով պատարագի հաղորդությանը, խմեցրեց Դավիթ Կյուրապաղատին, սակայն տեսնելով, որ թույնը չի ներգործում, խեղդամահ արեց, ինչի համար էլ պատժվեց Վասիլ II-ի կողմից՝ «...վասնզի հայր անուն էր Դավիթ կյուրապաղատ թագաւորին Վասիլն. և վասն այնորիկ կորոյս զնոսա» [15, էջ 3; 12, էջ 38]:

Իսկ ո՞ւմ էր իրականում ձեռնտու ծեր իշխանի մահը: Ի՞նչը ստիպեց նրա թշնամիներին արագացնելու Դավթից ձեռքազատվելու գործը: Ցավոք, սկզբնաղբյուրները խոսում են Դավիթ Կյուրապաղատի միայն մահվան մասին և լռության են մատնում այդ ոճրագործության հետ կապված այլ հանգամանքները: Ի՞նչը կարող էր լինել նրանից ազատվելու համար առիթ, եթե ոչ քաղաքական այն մեծ խաղը, որ սկսել էր Վասիլ Բ կայսրը դեռևս 970-ական թվականներին՝ Վարդ Սկլերոսի ապստամբության ժամանակ:

Ենթադրվում էր, որ Կյուրապաղատի մահից հետո Տայքն «օրինական» ճանապարհով կանցնի կայսրությանը: Մակայն Հայոց շահնշահ Գագիկ Ա-ի (990-1020 թթ.) և Դավիթ Բագրատունու սերտ փոխհարաբերությունները խառնեցին կայսեր ծրագրերը: Ստեղծված իրավիճակում Դավթի հանկարծամահ լինելը ապահովագրում էր Բյուզանդիային ավելորդ քաշքշուկներից: Հանգամանքների այսպիսի դասավորության պայմաններում վրաց արքեպիսկոպոս Իլարիոնը դարձավ ընդամենը գործիք Կյուրապաղատի մահը ցանկացողների ձեռքում և անցանկալի վկա, որին Վասիլ Բ-ը շտապեց հեռացնել ասպարեզից՝ թաքցնելու համար գործված ոճիրը [2, էջ 45]:

Դավիթ Կյուրապաղատի մահից հետո Վասիլ Բ-ը եկավ Հայաստան, շրջագայեց նոր տիրույթներով՝ այցելեց Հարթ, Ապահունիք, ապա՝ Տայք, տիրացավ բազմաթիվ գավառների, բերդերի և քաղաքների: Եկելոյաց գավառում նրան դիմավորեցին Տայքի ազատները, ներկայացան նաև Վիրքի թագավոր Բագրատ Գ-ն և նրա հայր Գուրգենը: Վասիլը Գուրգենին շնորհեց մագիստրոսի, իսկ Բագրատին՝ կյուրապաղատի կոչում [26, էջ 57; 16, էջ 270]: Բագրատին շնորհվեցին նաև Դավիթ Կյուրապաղատի տիրույթների մի մասը «ցկյանս օգտագործման»:

1001-1002 թթ. ձմռանը Վասիլ Բ-ի կողմից Կյուրապաղատի ժառանգության «անարդար բաժանումից» դժգոհ Գուրգենը փորձեց Բյուզանդիայից ուժով խլել նաև Տայքի մյուս շրջանները: Իր գորքով նա ռազմակալեց Տայքը, սակայն հուժկու դիմադրության հանդիպեց Տայքի Ուղթիք բերդի մոտ: Գուրգենի դեմ կայսեր կողմից ուղարկվեց Նիկեփորաս Կանիկլեսն իր գորքով, սակայն վրաց-բյուզանդական ուղղակի բախում տեղի չունեցավ, որովհետև բյուզանդական կողմը համաձայնվեց Գուրգենի տարածքային պահանջների հետ [27, էջ 63]: Ըստ Ն. Ադոնցի՝ Գուրգենը ստացավ Տայքի մեծ մասը [1, էջ 24], որը 1008թ. նրա մահից հետո՝ որպես հողային պարգև, հանձնվեց Բագրատ Գ-ին:

Դավիթ Կյուրապաղատի տիրույթների բաժանման ժամանակ, սկզբնաղբյուրների հաղորդմամբ, կայսրին չներկայացավ հայոց Գագիկ Ա-ն: Հայոց թագավորը կայսրին ներկայանալը համարեց փոքրագություն: Իսկ թե ի՞նչն էր Գագիկի համար նվաստացուցիչ՝ Վասիլ Բ-ի մոտ գնալը, թե «կյուրապաղատ» կամ «մագիստրոս» տիտղոսներով «մեծարվելը», որը սիրով ընդունվեց Բագրատ Գ-ի, Գուրգենի և մի քանի հայ մեծամեծների կողմից, պարզ չէ: Հայտնի է, որ 1001 թ. Հայոց շահնշահը զբաղված էր Տաշիր-Չորագետի թագավոր Դավիթ Անհողինի ելույթի ճնշմամբ:

Կյուրապաղատության տիրույթների բռնագավթումը մեծ ազդեցություն ունեցավ Հարավկովկասյան տարածաշրջանի ճակատագրի վրա: Դավիթ Կյուրապաղատի և Գագիկ Ա-ի դաշինքը միակ կենսունակ ուժն էր, որ կարող էր պայքարել Հարավարևմտյան Հայաստանի և Ատրպատականի ամիրայությունների դեմ, ինչպես նաև դիմագրավել Բյուզանդիայի ծավալապաշտական քաղաքականությանը:

1008թ. Գուրգենի մահից հետո Տայքը, ինչպես և Դավիթ Կյուրապաղատի մյուս տիրույթները, անցան Բագրատ Գ-ին: Վերջինիս մահից հետո՝ 1014 թ., Վասիլ Բ-ը պահանջեց Բագրատի որդի Գիորգի Ա-ից (1014-1027թթ.) վերադարձնել իր հորը ցմահ օգտագործման տրված տիրույթները: Մակայն Գիորգին՝ «իր մանկական հասակով հպարտացած», պատասխանեց, թե իր հոր ունեցածից մի տուն անգամ չի տա ոչ մեկին

[15, էջ 7]: Այս պատասխանը, բնականաբար, մարտահրավեր էր Վասիլ Բ-ի համար, սակայն հեռատես կայսրը չշտապեց արագորեն լուծելու այս հարցը: Պատճառն այն էր, որ Գիորգի Ա-ն, հանձին հայոց շահնշահ Գագիկ Ա-ի, հզոր դաշնակից ուներ, որի հետ կապված էր նաև ազգակցական կապերով՝ Գիորգիի կինը Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի և Գագիկ Ա-ի քրոջ դուստրն էր [24, էջ 267]: Գագիկի հետ բախումից խուսափելը կարևոր պատճառ էր, որպեսզի Վասիլը հետաձգեր Կյուրապաղատի ժառանգությանը տիրանալը: Այսուհանդերձ, Գագիկ Ա-ի մահից հետո՝ 1021 թ., կայսրն իր ուժերը շարժում է Արևելք՝ օրակարգում ունենալով Վասպուրականի և Դավիթ Կյուրապաղատի ժառանգության հարցերը:

Բյուզանդական զորքերը բանակում են Կարնո դաշտում: Գիորգիի մոտ ուղարկված բանագնացները, որոնք կայսեր անունից վրաց արքայից հնազանդություն էին պահանջել, վերադառնում են ձեռնունայն: Ավելին, Գիորգիի զորքերը կողոպտում և ավերում են Ուլթիքն իր գեղեցիկ դաստակերտներով, սակայն քաղաքի բնակիչներին ֆիզիկապես չեն վնասում [15, էջ 12]: Ուլթիքից Գիորգի Ա-ի ուժերը նահանջում են Կող, այնտեղից՝ Վանանդ: Կայսրն իր ուժերով հետապնդում է վրաց արքային և 1022 թ. Պաղակացիս (Չլդր) լճի մոտ և Արշարունիքի Շղփա վայրում ջախջախում նրան: Վրաց արքան հաշտություն է խնդրում, որի դիմաց նա իր երեք տարեկան որդուն՝ Բագրատին, պատանդ է տալիս կայսրությանը, Բյուզանդիային զիջում 14 ամրոց և Տայքի, Ջավախքի, Արդահանի ու Բասենի այն հողերը, որոնք պատկանում էին Դավիթ Կյուրապաղատին [23, էջ 63]:

1022 թ. հաղթական պատերազմից հետո Տայքի տարածքում ձևավորվեց վարչատարածքային առանձին միավոր՝ Իբերիա անունով [21, էջեր 91-102]: Նշանակված վերակացուները, ըստ Ա. Լաստիվերցու, գավառը բաժանեցին տուն առ տուն, գյուղ առ գյուղ և ագարակ առ ագարակ [15, էջ 26]:

Ենթադրաբար Բյուզանդիայի հաջորդ քայլը լինելու էր ամբողջ Վիրքի միացումը կայսրությանը: Չի բացառվում նաև, որ Գիորգի Ա-ին ևս առաջարկվել է կտակ գրել հոգուտ Բյուզանդիայի, սակայն վրաց թագավորը չի հնազանդվել:

Գագիկ Ա-ի մահից հետո սկսված գահակալական պայքարի ժամանակ Գիորգիի հանդես եկավ թագաժառանգ Հովհաննես-Սմբատի շահերի պաշտպանությամբ: Այդ պայքարը համընկավ Տայքի համար Վրաստանի և Բյուզանդիայի միջև սկսված պատերազմին, և Հովհաննես-Սմբատ թագավորը՝ ի փոխհատուցումն Գիորգիի ցուցաբերած աջակցության, ռազմական օգնություն ուղարկեց վրաց արքային, ինչն էլ կործանարար հետևանքներ ունեցավ Անիի Բագրատունյաց թագավորության համար:

Վրաստանի պարտությունը վճռեց նաև Անիի Բագրատունյաց թագավորության ճակատագիրը՝ Գիորգիի դաշնակից Հովհաննես-Սմբատն ստիպված եղավ Անին կտակել Բյուզանդիային: Հայոց թագավորի ներկայացուցիչ կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձը Տրապիզոնում գտնվող Վասիլ Բ-ին ներկայացավ 1021 թ. դեկտեմբերի վերջերին: Բանակցություններն անցան կայսեր համար ցանկալի հունով: Ընդունվեց այն նույն սկզբունքը, որ իր ժամանակին Դավիթ Կյուրապաղատն էր գործադրել, և որով էլ Վասիլ Բ-ն սկիզբ էր դրել իր արևելյան քաղաքականությանը: Կտակի դիմաց Հովհաննես-

Մմբատը մագիստրոսի կոչում և Անիի ու Մեծ Հայքի ցմահ արքունտոսի պաշտոն ստացավ [25, էջեր 158-160]: Համաձայնության այս կետը պատճառաբանվեց նրանով, որ Հայոց թագավորն անժառանգ էր, ուստի նա իր հոժար կամքով ժառանգ էր կարգում կայսերը [4, էջեր 673-674]:

Այսպիսով, Վասիլ Բ-ի շուրջ հիսունամյա հետևողական քաղաքականության արդյունքում կայսրությունն առանց լուրջ ջանքեր գործադրելու ոչ միայն տիրացավ Տայքին, այլև հող նախապատրաստեց հետագայում Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անին ևս կայսրությանը միացնելու համար, որն էլ հաջողությամբ իրագործեց 1045 թ.:

Տիրանալով Տայքին՝ Բյուզանդական իշխանություններն այստեղ վարեցին տարիների ընթացքում իրեն արդարացրած քաղաքականություն, այն է՝ պայքարը խոշոր կալվածատիրության դեմ և կրոնական ու ազգային միաձուլում [10, էջ 611]: Այս ծրագրի համատեքստում բյուզանդական տիրապետությունից դժգոհ տայեցի ազնվականության համար գոյատևման խիստ ծանր պայմաններ ստեղծվեցին: Ի դեպ, նույն իրավիճակում հայտնվեց հայ ազնվականությունը Վասպուրականում, Շիրակում և այլուր [11, էջ 17]:

1047-1048 թթ. սկսվեցին սելջուկյան արշավանքները դեպի Հայաստան: Բյուզանդական արքունիքն ի վիճակի չէրավ պաշտպանելու կայսրության արևելյան սահմանները, և Հայաստանը ենթարկվեց սարսափելի ավերածությունների: 1064 թ. Սուլթան Ալփ-Արսլանն ասպատակեց ամբողջ Հյուսիսային Հայաստանը: Սելջուկ հրոսակները ասպատակեցին մինչև Փանազկերտ ընկած տարածքները, ապա հասան մինչև Բաբերդ [23, էջ 72; 15, էջ 97]:

1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտում թուրք-սելջուկներից պարտություն կրելով՝ Բյուզանդիան ստիպված եղավ, ի թիվս այլոց, հրաժարվել նաև Տայքից: Հետագա տասնամյակների ընթացքում այն կովախնձոր դարձավ հզորացած վրացական թագավորության և թուրք-սելջուկների միջև: Այսպես, վրաց Դավիթ Դ Շինարար թագավորի օրոք (1089-1125 թթ.)՝ 1116 թ., Տայքում արյունահեղ բախումներ տեղի ունեցան հայ վրացական ուժերի և թուրք-սելջուկների միջև, որոնք ավարտվեցին դաշնակիցների հաղթանակով: Թշնամին նահանջեց մինչև Բասեն: 1125 թ. հունիսին վրացական զորքերը սելջուկ-թուրքերից գրավեցին Ջավախքը, Կողը, Բասենը և Սպերը, ապա հրի մատնեցին Ուղթիքը (Օլթի) [18, էջ 42]: Մակայն Դավիթ թագավորի մահից շատ չանցած՝ թուրքերը վերահաստատվեցին իրենց նախկին դիրքերում: Պայքարը Տայքի համար շարունակվեց ամբողջ XII դ. ընթացքում, և միայն XIII դ. սկզբին սելջուկների նկատմամբ Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյանների տարած հաղթանակներից հետո այն անցավ վրացական թագավորությանը:

Տայքը XIII-XV դարերում

Վրաց տիրապետության հաստատումը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց վրաց էթնիկ խմբերի՝ Տայք ներթափանցելու համար: Այդուհանդերձ, հակառակ պետական հովանավորությանը՝ տարածաշրջանի էթնոժողովրդագրական պատկերի վրա ժողովրդագրական այդ տեղաշարժերն էական ազդեցություն չթողեցին, և գոնե մինչև

XIV դ. երկրամասի բնակչության հիմնական մասը հայերն էին [22, էջեր 159-160]: Այդ է վկայում մեր դաշտային աշխատանքների արդյունքում ձեռք բերած վիմագրական նյութը: Դրանցից մեկում, օրինակ, նշված է. «Թվ. ՈՂԵ (1226 թ.) Ես՝ Գրիգոր, կանկնեցի ի բարեխաւսութիւն) ծ(նողաց իմոց)»²:

Տայքի ժողովրդագրական դիմագծի խեղաթյուրման պատասխանատու գործն իր վրա վերցրեց վրաց եկեղեցին: Մինչ հայ-վրացական միացյալ բանակն զբաղված էր Հայաստանի հյուսիսարևելյան գավառների ազատագրմամբ, վրաց եկեղեցին ակտիվորեն առաջ էր տանում քաղկեդոնական գաղափարներն ու զբաղված էր հոգեորոշումով: Ասվածի լավագույն ապացույցը կարելի է համարել Իվանե Զաքարյանի հրաժարումը առաքելականությունից և վրաց Իոանե կաթողիկոսի ձեռամբ քաղկեդոնական ծեսով մկրտվելը [8, էջ 85]:

XIII դ. 20-ական թվականներից սկսած՝ Տայքը ենթարկվեց նախ միջինասիական տիրակալ Ջալալեդդինի, ապա մոնղոլական ասպատակություններին: Վրացական աղբյուրների վկայությամբ՝ մոնղոլական զորքերը Չարմաղանի գլխավորությամբ ասպատակեցին Ջավախքը, Շավշատը, Կղարջքը, Սամցխեն ու Արդահանը, ավերածությունների ենթարկեցին երկիրը, կոտորեցին և գերեցին բնակիչությանը [17, էջ 54]:

Հայաստանին և Վրաստանին տիրացած մոնղոլները ստեղծեցին երկու վարչամիավորներ՝ Մեծ Արմենիա և Գյուրջիստան: Ի դեպ վերջինի մեջ ընդգրկվեցին նաև Հայաստանի հյուսիսարևելյան այն շրջանները, որոնք Թամար թագուհու օրոք (1184-1207 թթ.) անցել էին վրաց տիրապետության տակ [20, էջ 127]:

1266 թ. Թմկաբերդի տեր Սարգիս Ջաղեցին, օգտվելով վրաց-մոնղոլական հակամարտությունից, հիմնեց Սամցխեի ընդարձակ իշխանությունը, որն ընդգրկեց Տաշիրից մինչև Էրզրում ընկած տարածքը [13, էջ 56]: Նորաստեղծ այս իշխանությանը մաս կազմեց նաև Տայքը: Սամցխեի իշխանը կրում էր աթաբեկի տիտղոս: Վրացական աղբյուրներում այն առավել հայտնի է Սաաթաբագո (վրացերեն՝ աթաբեկի երկիր) անունով:

Սամցխեի իշխանության ստեղծման ժամանակաշրջանին է վերաբերում Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը, որը կարևոր է աթաբեկության պատմության առաջին օրերի ուսումնասիրման համար. «Դեպ եղև, զի Արդունն գօրօք բազմօք էր ի կողմանս Վրաց, ընդ նմա էր և Ջաքարէ: Եւ գաղտ յԱրդունէն և այլ գօրացն գնաց Ջաքարէ ի տեսութիւն կնօջ իւրոյ, որ էր առ հօր իւրում Սարգսի՝ իշխանին Ուխտեաց, որ ապստամբ էր ընդ թագաւորին վրաց Դաւթի» [6, էջ 393]: Հուլավուն, իմանալով Ջաքարեի այս քայլի մասին, հրամայում է սպանել նրան. «...տարեալ թաղեցին գնա ի Քոբայրն, զոր առ կին նորա ի Հայոց» [6, էջ 393]: Այս իրադարձություններից հետո մոնղոլները դադարեցին Ջաքարյան տոհմի ներկայացուցիչների նկատմամբ վստահություն տածել [14, էջ 232]:

Սարգիս Ջաղեցուն իշխանության ղեկին հաջորդեց նրա որդի Բեքա Ա-ն (1285-1306 թթ.): Վերջինիս հաջորդի՝ Սարգիս Բ-ի օրոք (1306-1344 թթ.) Սամցխեի աթաբեկությունը հզորացավ: Դրա վառ ապացույցը վրաց Գեորգի Ե Պայծառ (1318-1346 թթ.) թա-

² Արձանագրությունն ընթերցելու համար մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում վիմագրագետ Ա. Հարությունյանին:

գավորի կողմից Սարգիսին աթաբեկի ժառանգական տիտղոսի շնորհումն էր: Բացի այդ, հենց XIV դ. սկիզբն է դառնում այն բեկումնային ժամանակաշրջանը, երբ աթաբեկությունը ձեռքագատվում է մոնղոլական գերիշխանությունից: Հետագա տարիներին աթաբեկերը ստիպված էին իրենց անկախությունը պաշտպանելու համար պայքարել մերթ կարա-կոյունլու թուրքմենական ցեղերի, մերթ էլ վրաց թագավորության դեմ, որոնք բոլոր միջոցներով փորձում էին Սամցխեի հայկական իշխանությունն իրենց ազդեցության ոլորտում ընդգրկել ու նրա տարածքին տիրանալ: Շարունակական պատերազմների արդյունքում երկրամասի բնակչության մի մասը կոտորվեց, շատերն էլ արտագաղթեցին: 1341 թ. Տայքի Վարդաշեն գյուղում գրված ավետարանի գրիչը վկայում է. «Եվ եղև փախուստ ամենայն գաւառին, նա ևս քաղաքին միահամուռ՝ քրիստոնէից և իսմայելաց և ամենայն բնակչացն ի ձեռաց Բ. իշխանաց, որոց ոչ է պարտ գրել զանուն նոցա: Եվ ամենայն ոք փախաւ և չուեցին յերկիր աւտար» [5, էջ 327]: Այդուհանդերձ տարաշաշրջանը շարունակում էր պահպանել իր էթնոկրոնական դիմագիծը: Մահմեդական բնակչությունը նախկինի նման կազմում էր չնչին փոքրամասնություն [13, էջ 62]:

Հ. Տաշյանի կարծիքով, Սամցխեի իշխանության կազմի մեջ գտնվող հողերը համեմատաբար ավելի լավ վիճակում էին, քան հայկական մյուս գավառները, քանի որ գտնվում էին քրիստոնյա աթաբեկների ենթակայության ներքո: Չնայած Տայքը ամենանշանավոր եկեղեցիները (Բանակ, Իշխան, Օշկ և այլն) քաղկեդոնական եկեղեցուն էին պատկանում, և հայ ազգաբնակչության մի մասը հայտնվել էր վրացական եկեղեցու հովանու ներքո, այդուհանդերձ հայությունը չէր մոռացել իր լեզուն, «մինչև որ ԺԷ դարուն մահմետականացումն հիմն դրաւ քրիստոնէական ամէն հետքի հետ՝ նաև լեզուի անհետացման» [19, էջ 35]:

Սամցխեի իշխանության տարիներին երկրամասում չհաստատվեց կայուն իրավիճակ: XV դ. սկզբից Տայքը, ինչպես և ամբողջ աթաբեկությունը, հայտնվում են գանազան նվաճողների տեսադաշտում: Լենկ Թեմուրի, նրան հաջորդած Թեմուրյանների և թուրքմենական ցեղերի բախումներն ընդգրկեցին նաև Հայաստանի հյուսիսարևմտյան շրջանները: Այդ բախումներն ուղեկցվեցին հայ ժողովրդի համար անասելի ողբերգությամբ, սարսափելի ավերածություններով և թալանով [7, էջ 72]: 1404 թ. Իսպանիայի թագավորի դեսպան Կլավիխոն, անցնելով Սպերի և Թորթումի վրայով, այդ տարիների ժողովրդագրական տեղաշարժերի արդյունքները նկարագրել է հետևյալ կերպ. «...բնակչությունն ստվար, մեծամասնությունը նախապես եղել են հայեր, բայց վերջին տարիներին շատ քրիստոնյաներ տեղահանվել են, և իսլամներ են եկել հաստատվել նրանց տեղը» [22, էջեր 159-160]:

XVI դ. սկզբին սկսվում են օսմանյան թուրքերի և Սեֆյան պարսիկների ասպատակությունները, որոնց հետևանքով նկատվում են ժողովրդագրական նոր տեղաշարժեր:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. XI դարի սկզբին ծավալվեց պայքար Դավիթ Կյուրապաղատի ժառանգության համար: Այդ պայքարի մի կողմում Բյուզանդական կայսր Վասիլ Բ-ն էր, մյուս կողմում՝ Վրաստանի թագավոր Բագրատ Գ-ն և իր հայր Գուրգենը: Կայսեր վարած հեռատես և խորամանկ քաղաքականության հետևանքով այդ պայքարին անմասն մնաց հայոց շահնշահ Գագիկ Ա-ը, որն այդ շրջանում ստիպված էր պայքարել

երկրի ներսում Դավիթ Անհողինի անջատողական նկրտումների դեմ: Վասիլ Բ-ի քայլերը հանգեցրին 1022 թ. Տայքի՝ Բյուզանդական կայսրությանը միացվելուն: Վրաց-բյուզանդական տիրապետության ժամանակաշրջանում՝ 11-14-րդ դարերում, լայն թափով շարունակվեց Տայքի հայության քաղկեդոնացման և դրանից բխող ապագայնացման գործընթացը, ինչի հետևանքը երկրամասի հայության մի մասի էթնիկ ինքնագիտակցության դիմախեղման դրսևորումներն էին: Այսուհանդերձ, XIV-XV դարերում Տայքի բնակչության մեծագույն մասը կազմում էին առաքելադավան և քաղկեդոնիկ հայերը: Ինչ վերաբերում է մահմեդականներին, ապա նրանք չնչին փոքրամասնություն էին և Տայքում հաստատվել էին միմիայն թուրքմենական ցեղերի ասպատակությունների ժամանակաշրջանում:

Գ ր ա կ ա ն ո յ թ յ ո ն

1. Ադոնց Ն. *Դավիթ Այրուրպաղատ* / «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ): 2002: 3: 3-37 էջեր:
2. Աղոլով Ա. *Տայք. վարչաժողովրդագրական պատկերը XVI դարից XIX դարի I երեսնամյակը*: Երևան: ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատ.: 2013: 213 էջ:
3. Բարթիկյան Հ. *Հայաստանի նվաճումը Բյուզանդական կայսրության կողմից*//ՊԲՀ:1970: N 2: 81-92 էջեր:
4. Լեո Հայոց պատմություն: Հ. 2: Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.: 1947: 764 էջ:
5. Խաչիկյան Լ. ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հր.: 1950: 757 էջ:
6. Կիրակոս Գանձակեցի *Պատմություն Հայոց*: Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.: 1961: 426 էջ:
7. Կիրակոսյան Գ. *Հայաստանը Լանկ-Թամուրի և թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում*: Երևան: ԵՊՄՀ հրատ.: 1997: 369 էջ:
8. Հակոբյան Պ. *Հայագիտական ուսումնասիրություններ*: Երևան: ԵՀ հրատ.: 2003: 492 էջ:
9. *Հուսարուն պատմության Վարդանայ Վարդապետի*: Վենետիկ: Ս.Ղազար: 1862: 184 էջ:
10. Մանանդյան Հ. *Երկեր*: Հ. Բ: Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1978: 447 էջ:
11. Մանանդյան Հ. *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*: Հ. Գ: Երևան: Հայպետհրատ: 1952: 454 էջ:
12. Մատթեոս Ուռուհայեցի *Ժամանակագրություն*: Վաղարշապատ: Ս. Էջմիածնի տպ.: 1898: 448 էջ:
13. Մելքոնյան Ա. *Զավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին*: Երևան: Զանգակ-97: 2003: 544 էջ:
14. Մուրադյան Պ. *Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները*: Երևան: ԵՀ հրատ.: 1977: 373 էջ:
15. *Պատմություն Արիստակեսայ Վարդապետի Լաստիվերտցոյ*: Թիֆլիս: Աղանեանցի տպ.: 1912: 191 էջ:
16. *Ստեփաննոսի Տարոնեցոյ Լսողկան պատմություն տիեզերական*: Սանկտ-Պետերբուրգ: Ն. Սկորոխոդովի տպ.: 1885: 437 էջ:
17. *Վրաց տղայությունը Հայաստանի և հայերի մասին*: Հ. Բ: Կազմեց Լ. Մելիքսեթ-Բեկը: Երևան: Մելքոնյան ֆոնդի հրատ.: 1936: 168 էջ:
18. *Վրաց տղայությունը Հայաստանի և հայերի մասին*: Հ. Գ: Կազմեց Լ. Մելիքսեթ-Բեկը: Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1955: 346 էջ:
19. Տաշեան Հ. *Տայք, դրացիք և Խտտրջուր*: Հանդես Ամսօրեա: 1971: N 1-3:
20. Փափազյան Ա. *Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (XVI-XIX դարեր)*: Երևան: Էզեա: 2003: 292 էջ:
21. Арутюнова В. *Из истории северовосточных пограничных областей Византийской империи в 11-ом веке*// ИФЖ. 1972-1. 91-102 сс.
22. Клавихо Р. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406)*. Пер. со старонсп., предисловие и комментарии И. С. Марковой: Москва: изд. Наука. 1990. 210 с.
23. *Летопись Картли*. Перевод, введение и примечание Г.В. Цулая. Тбилиси: Мецниереба. 1982. 112с.

24. **Степаненко В.** *Еще раз о грузинском посольстве в Ани в 1045 г. (к генеологии грузинских и армянских Багратидов и Арирунидов Васпуракана)*// Античная древность и средние века. 2003. Вып. 34. 265–274 сс.
25. **Степаненко В.** *Из истории византийской провинциальной администрации в 11 в.*// Античная древность и средние века. 2008. Вып. 38. 96–113 сс.
26. **Сумбат Давитисдзе.** *История и повествование о Багратионах.* Перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе. Тбилиси: Мецниереба. 1979. 69 с.
27. **Такайшвили Э.** *Археологическая экспедиция 1918 года в Южные провинции Грузии.* Тбилиси: изд. АН ГССР. 1952. 289 с.

References

1. **Adonts N.** David Kuropalates [*Davit' Kyuropaghat*]// HPJ, 2002, N 3, 3-37 pp. (In Armenian)
2. **Акопов А.** Tayk: Administrative and Demographic Picture from the XVI Century till the First Third of the XIX Century [*Tayq. varchajhghovrdagrakan patkery' XVI daric XIX dari I eresnamyaky'*]. Yerevan, Publ. of Institute of History NAS RA, 2013. 213 p. (In Armenian)
3. **Bartikyan H.** Conquest of Armenia by the Byzantine Empire [*Hayastani nvajumy' Byzandakan kaysrut'yan koghmic*] // HPJ, 1970, N 2, 81-92 pp. (In Armenian)
4. **Leo** History of Armenia [*Hoyoc patmut'yun*].V.2. Yerevan:Publ. of AS of ASSR.1947.764p..(In Armenian)
5. **Khachikyan L.** Memoirs of Armenian manuscripts of the 14th century [*ZhD dari hayeren dzer'agrerishishatakaranner*]. Yerevan: Publ. of AS of ASSR. 1950. 757 p. (In Armenian)
6. **Kirakos Gandzaketsi** History of Armenia [*Patmut'yun Hoyoc*]. Yerevan: Publ. of AS of ASSR. 1961. 426 p. (In Armenian)
7. **Kirakosyan G.** Armenia during the invasions of Lank-Tamur and Turkmen tribes [*Hayastany' Lank-T'a-muri ev t'urqmen cegheri arshavanqneri shrjanum*]. Yerevan: publ. of YSPI. 1997. 369 p. (In Armenian)
8. **Hakobyan P.** Armenological studies [*Hayagitakan usumnasirut'yunner*]. Yerevan: YU publ. 2003. 492 p.. (In Armenian)
9. Collection of History by Vardan Vardapet [*Havaqum patmut'ean Vardanay Vardapeti*]. Venice: S. Lazarus. 1862. 184 p. . (In Armenian)
10. **Manandyan H.** Works [*Yerker*]. Vol B. Yerevan: ASSR AS publ. 1978. 447 p.. (In Armenian)
11. **Manandyan H.** An investigative theory of the history of the Armenian people [*Qnnakan tesut'yun hay jhoghovrdi patmut'yan*]. Vol. 3. Yerevan: Haypethrat. 1952. 454 p.. (In Armenian)
12. **Matthew of Edessa Chronicle** [*Zhamanakagrut'yun*]. Vagharshapat: S. Etchmiadzin publication. 1898. 448 p. (In Armenian)
13. **Melkonyan A.** Javakhk in the XIX century and first quarter of XX century [*Javaxyq' XIX d. ev XX d. I qar'ordin*]. Yerevan: Zangak-97. 2003. 544 p.. (In Armenian)
14. **Muradyan P.** The Georgian inscriptions of Armenia [*Hayastani vraceren ard'anagrut'yunnery'*]. Yerevan: YSU publ. 1977. 373 p.. (In Armenian)
15. History of Aristakes Vardapet Lastivertsi [*Patmut'iwn Aristakesay Vardapeti Lastivertts'woy*]. Tiflis. Aghaniants' printing house. 1912. 191 p.. (In Armenian)
16. **Stepannos Taronetsi's** History of Universe [*Step'annosi Taronets'woy Asoghkan patmut'iwn tiyezerakan*]. Saint Petersburg: N. Skorokhodov print. 1885. 437 p. (In Armenian)
17. Georgian sources about Armenia and Armenians [*Vrats' aghbyurnery Hayastani yev hayeri masin*]. Vol 2. Compiled by L. Melikset-Bek. Yerevan: Melkonyan fund publ. 1936. 168 p.. (In Armenian)
18. Georgian sources about Armenia and Armenians [*Vrats' aghbyurnery Hayastani yev hayeri masin*]. Vol 3. Compiled by L. Melikset-Bek. Yerevan: Publ. of AS of ASSR. 1955. 346 p. (in Armenian)
19. **Tashian H.** Tayk, Neighbors and Khotorjur [*Tayq, draciq ev Xotorjur*]. / Handes Amsorea. 1971. N 1-3. (In Armenian)
20. **Papazyan A.** Turkish documents about Armenia and Armenians (XVI-XIX centuries) [*T'urk'akan vave-ragreray Hayastani yev hayeri masin (XVI-XIX darer)*]. Yerevan: Aegean. 2003. 292 p. (In Armenian)

21. **Arutyunova V.** From the history of the northeastern border regions of the Byzantine Empire in the 11th century [*Iz istorii severovostochnykh pogranychnykh oblastey Vizantiyskoy imperii v 11-om veke*] // *HPJ*, 1972, N 1, 91-102 pp. (In Russian)
22. **Clavijo R. G.** Diary of a trip to Samarkand to the court of Timur (1403-1406) [*Dnevnik puteshestviya v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406)*]. Translated from Old Spanish, preface and comments by I. S. Markova. Moscow: Nauka. 1990. 210 p.. (In Russian)
23. Chronicle of Kartli [*Letopis' Kartli*]. Translation, introduction and note by G. V. Tsulaya. Tbilisi: Metsniereba. 1982. 112 p.. (In Russian)
24. **Stepanenko V.** Once again about the Georgian embassy in Ani in 1045 (on the geneology of the Georgian and Armenian Bagratids and Artsrunids of Vaspurakan) [*Yeshche raz o gruzinskom posol'stve v Ani v 1045 g. (k geneologii gruzinskikh i armyanskikh Bagratidov i Artsrunidov Vaspurakana)*] // *Ancient antiquity and the Middle Ages*, vol. 34, 2003, 265–274 pp. (In Russian)
25. **Stepanenko V.** From the history of the Byzantine provincial administration in the 11th century [*Iz istorii vizantiyskoy provintsial'noy administratsii v 11 v*] // *Ancient antiquity and the Middle Ages*, vol. 38. 96–113 pp.. (In Russian)
26. **Sumbat Davitis-dze.** History and narrative about the Bagratids [*Istoriya i povestvovanie o Bagrationah*]. Translation, introduction and notes by M.D. Lordkipanidze. Tbilisi: Metsniereba. 1979. 69 p. (In Russian).
27. **Takayshvili E.** Archaeological expedition to the southern provinces of Georgia in 1917 [*Arheologicheskaja ekspeditsiya v juzhnye provincii Gruzii 1917 goda*]. Tbilisi: Mecniereba. 1952. 289 p. (In Russian)

Ընդունվել է / Принята / Received on: **31. 03. 2024**

Գրախոսվել է / Рецензирована / Reviewed on: **09. 04. 2024**

Հանձնվել է տպ. / Сдана в пч. / Accepted for Pub: **15. 06. 2024**

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Արկադի Արտյոմի ԱԿՈՊՈՎ՝ պատմական գիտ. թեկնածու,
ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների
կենտրոնի գիտական քարտուղար, Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ arkadone1@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6771-9747>

Arkadi Artyom AKOPOV: PhD in history, Scientific Secretary of
Shirak Center of Armenological Studies of the NAS, Gyumri, RA,
e-mail: arkadone1@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6771-9747>

Аркадий Артемович АКОПОВ: кандидат истор. наук, ученый секретарь
Ширакского центра арменоведческих исследований НАН, Гюмри, РА,
эл.адрес: arkadone1@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6771-9747>

Արմեն Սերգոյի ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ՝ պատմական գիտ. թեկնածու,
ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն,
ԾՊՀ պատմության և իրավագիտության ամբիոնի դոցենտ, Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am, [//orcid.org/0000-0003-1051-5078](https://orcid.org/0000-0003-1051-5078)

Armen Sergo HAYRAPETYAN: PhD in history, Director of the
Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri,
Associate Professor of Shirak State University, Gyumri, RA,
e-mail: a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am, [//orcid.org/0000-0003-1051-5078](https://orcid.org/0000-0003-1051-5078)

Армен Сергеевич АЙРАПЕТЯН: кандидат истор. наук, директор
Ширакского центра арменоведческих исследований НАН, Гюмри,
доцент кафедры истории и правоведения ШГУ, Гюмри, РА,
эл.адрес: a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am, [//orcid.org/0000-0003-1051-5078](https://orcid.org/0000-0003-1051-5078)